

BOSHQARUV HISOBI NUQTAI NAZARIDAN XARAJATLAR KONTSEPSIYASI

Isomuxamedov Akbarjon Boxodir o'g'li

Namangan muhandislik-qurilish instituti stajyor o'qituvchisi

Email: iakbarjon@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada kichik biznes sub'yektlarida boshqaruv hisobi nuqtai nazaridan xarajatlar hisobi yuritish va amalda qo'llash masalalari tadbiq etilgan.

Kalit so'zlar: Ishlab chiqarish xarajatlari, mahsulot tannarxi, o'zgaruvchan va doimiy xarajatlar, direct-costing, standart-costing.

Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoevning 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi" Farmonida milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va Yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlashdagi aloxida maqsadlar va yo'nalishlar keltirib o'tilgan¹. Bu hisoblarning tub zamirida xo'jalik yurituvchi sub'yektlar tashkil etilgan buxgalteriya hisobi va hisobotlarni to'g'ri tashkil etish yotadi.

Ishlab chiqarish xarajatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5-fevraldagi 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi xamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi nizom" asosan turkumlanadi. Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxiga bevosita mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish bilan shartlangan xarajatlar kiritiladi.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:

- a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
- b) bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari;
- v) boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ustama xarajatlarga bo'linadi.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlar bilan guruhlariga ajratiladi:

¹ 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида. - Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 2022 йил 28 январь.

ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);

ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari;

ishlab chiqarishga tegishli bo‘lgan ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar;

asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar.

Yuqorida keltirib o‘tilgan xarajatlar korxonada tomonidan tasdiqlangan kalkulyatsiya normalari asosida hisobdan chiqarilib, tayyor mahsulot tarzida hisobga olinadi. Barcha ishlab chiqarish xarajatlari hujjatlashtirilib, sex rahbarlari tomonidan ishlab chiqarish dalolatnomalari tuziladi va hisobxonaga topshiriladi. Korxonada hisobchisi barcha ma’lumotlarni umumlashtirgan holda O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002 yil 9-sentyabrdagi № 103-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining milliy standarti (21-son BHMS) “Xo‘jalik yurituvchi sub’yektlarning moliya-xo‘jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlari rejasi va uni qo‘llash bo‘yicha” yo‘riqnomasiga asosan buxgalteriya o‘tkazmalari orqali rasmiylashtiradi. Hujjatlarni rasmiylashtirishda ishlab chiqarish xarajatlarini “2000- asosiy ishlab chiqarishni hisobga oluvchi schyotlar”da, aniqrog‘i korxonaning asosiy faoliyat turi hisoblangan mahsulot (ish, xizmat)lar, asosiy ishlab chiqarish xarajatlari to‘g‘risidagi axborotlarni umumlashtirish 2010 “Asosiy ishlab chiqarish” schyotida amalga oshiriladi va quyidagi o‘tkazmalar orqali kiritish tavsiya etiladi:¹

Xo‘jalik muomalalarining mazmuni	Schyotlarning bog‘lanishi	
	Debet	Kredit
Bevosita mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko‘rsatish)da qatnashadigan asosiy vositalarning eskirishi	2010	0211-0299
Mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko‘rsatishga taalluqli bo‘lgan nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi	2010	0510-0590
To‘g‘ri material xarajatlari mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko‘rsatishga hisobdan chiqarildi	2010	1010-1090
Chorvachilik mahsulotini olish uchun hayvonlarni so‘yish (hayvonlar qiymati)	2010	1110, 1120

¹ Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2002 йил 9-сентябрдаги № 103-сонли буйруғига билан тасдиқланган Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (21-сон БҲМС)

Materiallar qiymatidagi farq tegishli ulushlarda asosiy ishlab chiqarishga hisobdan chiqarildi	2010	1610
O'zida ishlab chiqarilgan yarim tayyor mahsulotlarni qayta ishlash uchun asosiy ishlab chiqarish tsexlariga chiqarish	2010	2110
Yordamchi tsexlarning xarajatlarini asosiy ishlab chiqarishning mahsuloti va xizmatlari tannarxiga kiritish	2010	2310
Umumishlab chiqarish xarajatlarining asosiy ishlab chiqarish mahsuloti va xizmatlarining tannarxiga kiritilishi	2010	2510
Yaroqsiz mahsulotlar hisobiga yo'qotishlar asosiy ishlab chiqarish mahsuloti va xizmatlarlari tannarxiga kiritildi	2010	2610
Ilgari kelgusi davr xarajatlari sifatida aks ettirilgan xarajatlarning tegishli ulushi mahsulot tannarxiga olib borildi	2010	3110-3190
Kirim qilingan tayyor mahsulotning ombordan sexlarga qayta ishlash va hokazo uchun qaytarilishi	2010	2810
Tovarlar qayta ishlashga berildi	2010	2910-2990
Ishlab chiqarish uchun bevosita tsexlarga kelib tushadigan moddiy qiymatliklar va xizmatlar olindi	2010	6010
Qondirilmagan da'volar summasi asosiy ishlab chiqarish mahsulotlari, ish va xizmatlarining tannarxiga kiritildi	2010	4860
Asosiy ishlab chiqarishdagi sug'urta xarajatlari	2010	6510
Asosiy ishlab chiqarishga tegishli yagona ijtimoiy to'lov bo'yicha xarajatlar	2010	6520
Asosiy ishlab chiqarish xodimlariga mehnat haqi to'lash bo'yicha summalar hisoblandi	2010	6710
Hisobdor shaxslar tomonidan amalga oshirilgan asosiy ishlab chiqarish xarajatlari	2010	4220 4290 6970
Asosiy ishlab chiqarish tsexlariga turli korxonalariga ular tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar uchun qarzarlar	2010	6990
Ajratilgan bo'linmalar, sho'ba va qaram xo'jalik jamiyatlarining asosiy ishlab chiqarish ehtiyojlarga qilgan xarajatlari	2010	6110, 6120
Asosiy tsexlarda aniqlangan tugallanmagan ishlab chiqarishning ortiqchalari kirim kilindi	2010	9390

Barcha buxgalteriya o'tkazmalarini berilgandan so'ng 2010-asosiy ishlab chiqarish schyoti debetida yig'ilgan xarajatlar summasi ishlab chiqarish maqsaliga

ko'ra tayyor mahsulot sifatida, tovar, xom-ashyo yoki sotilgan mahsulot tannarxi sifatida daromadga olinadi. Uning buxgalteriya o'tkazmalari quyidagicha bo'lishi tavsiya etiladi:

Mahsulotni haqiqiy tannarx bo'yicha ishlab chiqarish	2810	2010
O'zida ishlab chiqarilgan yarim tayyor mahsulotlar operatsiyalararo omborlarga kirim qilindi (yarim tayyor mahsulot holida)	2110	2010
Boshqa chiqib ketgan (tekinga berish va boshqalar) mahsulot tannarxining hisobdan chiqarilishi	9110	2010
Materiallarning asosiy ishlab chiqarishdan qaytarilishi; o'zida ishlab chiqarilgan materiallar, shuningdek qaytariladigan chiqindilarning kirim qilinishi	1010-1090	2010
Hayvonlarni o'stirish va bo'rdoqiga boqish bo'yicha joriy xarajatlarning xayvonlar tannarxiga (o'sish va ortgan vaznning) kiritilishi; hayvonlar naslining aks ettirilishi	1110, 1120	2010
Asosiy sexlarda bajarilgan ish yoki ko'rsatilgan xizmatlarning sotilishi; tugallangan va buyurtmachi tomonidan qabul qilingan ishlarning bosqichlari bo'yicha xarajatlar summasining hisobdan chiqarilishi	9130	2010

Korxonada hisobchisi yuqoridagi barcha buxgalteriya o'tkazmalarini rasmiylashtirib bo'lib ma'lumotlarni belgilangan tartibda bosh kitob schyotlariga kiritadi. Ishlab chiqarish xarajatlarini to'g'ri rasmiylashtirish korxonaning faoliyatiga to'g'ri baho berish va eng asoslangan boshqaruv qarorlari ishlab chiqish uchun xizmat qiladi.

Boshqaruv qarorlari qabul qilinishidagi roli jihatidan korxonalarda xarajatlar ishlab chiqarishda qatnashishiga qarab, ishlab chiqarish va ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarga bo'linadi. Ishlab chiqarish xarajatlariga bevosita mahsulotni tayyorlash va qayta ishlash bilan bog'liq xarajatlar, ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarga davr xarajatlari kiradi.

Korxonalarda mahsulot tannarxiga kiritilishi usuliga qarab xarajatlar to'g'ri va egri xarajatlarga bo'linib, to'g'ri xarajatlarga mahsulotni tayyorlash va qayta ishlash bilan bevosita bog'liq bo'lgan material, ish haqi va boshqa xarajatlar kiradi. Egri xarajatlarga esa mahsulot ishlab chiqarish bilan bilvosita bog'liq bo'lgan xarajatlar, masalan, tsex boshqaruv xarajatlari, asbob-uskunalarni saqlash va foydalanish xarajatlari va boshqalar kiradi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog'liq o'zgarishiga qarab xarajatlar o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarga bo'linadi. O'zgaruvchan xarajatlarning miqdori mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi bilan o'zgaradi: masalan, xom ashyo, texnologik maqsadlar uchun mo'ljallangan yokilgi, energiya va boshkalar. Doimiy xarajatlar miqdori esa mahsulot ishlab chiqarish hajmi o'zgarishi bilan o'zgarmaydi.

Ularga boshqaruv xodimlarining ish haqi, boshqaruv binolarini saqlash xarajatlari va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin.

Korxonalariga resurslar yetkazib kelinishida tayyorlov va qayta ishlash xarajatlari sodir bo'ladi. Tayyorlov xarajatlariga xom ashyoni sotib olish, saqlash, jo'natish va boshqa xarajatlar kirsam, qayta ishlash xarajatlari resurslarni ishlab chiqarishda foydalanish uchun moslashtirish uchun amalga oshiriladi.

Xarajatlarni tezkor boshqarishda hisob yuritishning 2 usuli:

1- Direct-costing

2- Standart-costing usuli qo'llaniladi.

Direct-costing- ishlab chiqarish xarajatlarini hisoblash tizimi bo'lib, u faqat o'zgaruvchan ishlab chiqarish xarajatlariga asoslanadi va barcha xarajatlar hisobot davrining moliyaviy natijalaridan o'chiriladi. Usulning mohiyati shundan iboratki, bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga bevosita bog'liq bo'lgan, ya'ni ishlab chiqarish jarayoni bilan bevosita bog'liq bo'lgan shartli o'zgaruvchan xarajatlar guruhiga kiritiladi. Ushbu ishlab chiqarishni boshqarish va yuritish xarajatlari bilan bog'liq xarajatlar esa doimiy xarajatlar guruhini tashkil etadi. Ushbu texnikaning asosiy afzalligi shundaki, u buzilish nuqtasini, ya'ni korxonam hech qanday foydam yoki zarar ko'rmaydigan ishlab chiqarish hajmini aniqlashga imkon beradi va ishlab chiqarilgan mahsulot narxining pastki chegarasini ham aniqlash mumkin. Bu usulning kamchiligi xarajatlarni konstanta va o'zgaruvchilarga guruhlashning noto'g'riligi va qiyinligi hamda umumiy xarajatlarni hisoblashning kamligidir.

Standard-costing tizimi tashkilotda qabul qilingan me'yorlarga muvofiq standart xarajatlarni aniqlashga asoslangan. Shu bilan birga, ushbu normalar nafaqat hisobot davri boshlanishidan oldin, balki davomida ham o'zgartirilishi mumkin. Bu usuldan foydalanilganda alohida xarajat moddalarining moliyaviy natijaga ta'sirini hamda ularning standartlardan chetga chiqishini aniqlash mumkin. Ushbu usulning kamchiliklari-sarf-xarajatlar standartlarini hisoblash va belgilash bo'yicha tavsiyalarining yo'qligi, shuningdek, resurs narxlarining bog'liq bo'lgan tashqi muhit va inflyatsiya o'zgarishiga bog'liqligi. Bundan tashqari, hisob-kitoblarning murakkabligi ham bu yerda mavjud. Xorijiy amaliyotida ushbu ikki usulning analoglari bor, masalan, xarajatlarni hisobga olishning jarayonli va tartibga solish normativ (me'yoriy) usullari. Mamlakatimizda korxonalar ko'pincha ushbu tizimlarning ayrim elementlaridan foydalanadilar. Korxonani barqaror rivojlantirish konsepsiyasi doirasida optimallashtirish tamoyillaridan biri hisoblanadi. Shunday qilib, ushbu prinsipga mos keladigan xarajatlarni hisobga olish va xarajatlarni hisoblash usullarini aniqlash kerak.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, buxgalteriya hisobi tizimida xarajatlar turli xil yo‘nalishlarda va maqsadlar uchun guruhlanadi. Guruhlarni qo‘llanishi boshqaruvchilarga ishlab chiqarishni boshqarish borasida asoslangan qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Ta‘kidlash lozimki, ishlab chiqarish xarajatlari va davr xarajatlarining ajratib qayd etilishi moddiy ishlab chiqarish zahiralari qoldiqlari qiymatini aniqlash uchun zarur. Ehtiyotkorlik tamoyiliga ko‘ra, davr xarajatlari tegishli bo‘lgan hisobot davrida hisobdan chiqariladi va sotilmagan mahsulot, tugallanmagan ishlab chiqarish qoldig‘ida kelgusi davrlarga o‘tkazilmaydi. Bu korxonada baho siyosatida asoslangan qarorlarni qabul qilishda muhim ahamiyatga egadir. Shuningdek, ishlab chiqarish tannarxi va davr xarajatlarining alohida ajratib ko‘rsatilishi, bir tomondan, korxonaning ishlab chiqarish faoliyatining, ikkinchi tomondan esa, ma‘muriy va ishlab chiqarishdan tashqari faoliyatining oxirgi moliyaviy natijaga qanday ta‘sir ko‘rsatganligini baholash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 3 iyuldagi O‘zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PQ-3832-sonli qarori.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-sonli qaroriga muvofiq tasdiqlangan «Mahsulot (bajarilgan ish, ko‘rsatilgan xizmat) tannarxiga kiritiladigan maxsulot (ish bajarish, xizmat ko‘rsatish) ishlab chiqarish va sotish bo‘yicha xarajatlar tarkibi to‘g‘risidagi va moliyaviy natijalarning shakllanish tartibi to‘g‘risida»gi Nizom
3. Nasirova, N. (2023). KICHIK BIZNES VA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATION MARKETINGDAN SAMARALI FOYDALANISH. Interpretation and researches, 1(3), 28-34.
4. Sirojiddinov, I. K., & Xodjibaeva, I. V. (2020). Innovatsionnie protsessi v ekonomike regionov v usloviyax koronavirusnoy pandemii. Molodoy ucheniy, (20), 449-452.
5. Juraev, E. S., & Xolmirzayev, U. A. (2020). Supporting small business subjects by tax reforms. Ekonomika i sotsium, (1 (68)), 48-52.
6. Aripov, O. A. (2019). Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlan-tirish hamda ishbilarmonlik muhitini yaratish.“. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali, 2.
7. Aripov, O. A. (2019). Development of small business and priate entrepreneurship and creating competent business environment for them. Economics and Innovative Technologies, 2019(2), 1.
- Xolmirzaev, U. A. (2022). QISQA MUDDATLI QIMMATLI QOG‘OZLARNI ANALITIK HISOBINI TAKOMILLASH TIRISH. Arxiv nauchnix issledovaniy, 2(1).